

Protocol verdriet en rouw

Algemene inhoudsopgave:

I. Overlijden van een leerling	Blz. 4
II. Overlijden van een personeelslid	Blz. 26
III. Overlijden van een ouder, broer of zus van een leerling	Blz. 34
IV. Overlijden van partner of kind van een collega	Blz. 44
V. Overlijden van een gepensioneerde collega of diens partner, of oud-collega	Blz. 48

I Het overlijden van een leerling

Hoe ga je ermee om? Wat kan je doen in de klas?

De meeste scholen krijgen regelmatig te maken met verdriet en rouw bij leerlingen. Opa's of oma's sterven, een kind verliest een van de ouders en sommige scholen krijgen te maken met het overlijden van een van de leerlingen. Veel mensen vinden het moeilijk om om te gaan met het verdriet van anderen. Ze voelen zich onzeker en machteloos en weten niet wat ze kunnen doen of moeten laten. Leerkrachten zijn ook maar gewone mensen. Mensen die op een bepaalde manier geleerd hebben om te gaan met verdriet en rouw. En waarvan je niet kunt verwachten dat de dingen die ze als mens niet kunnen, wel moeten kunnen als leerkracht.

Leerkrachten kunnen veel betekenen voor het kind

Toch kunnen de meeste leerkrachten meer betekenen dan ze zelf denken. Wanneer ze plotseling geconfronteerd worden met een klas met groot verdriet dreigen ze te vergeten wat ze in normale omstandigheden heel goed kunnen. En juist een leerkracht kan in moeilijke dagen voor de kinderen heel belangrijk zijn. Bij een rouwproces zul je het moeten doen met de dingen die je in je rugzak hebt: basisvaardigheden zoals aandacht geven, luisteren en omgaan met gevoelens. Die rugzak is vaak voller dan je in eerste instantie denkt. Kinderen hebben vooral veel aan de kleine dingen die je doet. Een aai over de bol, even vragen hoe het gaat, een briefje met persoonlijke woorden voor het kind zelf.

Een persoonlijke sfeer scheppen in de klas of op school, gaat vaak vanzelf. Maar met het verwerken van een sterfgeval gaat vaak een hele organisatie gepaard. Daarom willen wij met dit onderdeel een handreiking geven aan leerkrachten die te maken krijgen met een sterfgeval binnen de school, door middel van een protocol voor de school en een lijst met bruikbare boeken voor in de klas als hulp bij het verwerken van een sterfgeval.

A. Het bericht komt binnen

Bericht van een ongeluk of overlijden van een leerling

Zorg ervoor dat de school bereikbaar is. Het kan gebeuren dat in een vakantie iemand overlijdt die directe banden heeft met de school! De naam en telefoonnummer van de contactpersoon kan op de schoolkalender of in de schoolgids opgenomen worden.

Het bericht komt binnen:

A: via de administratie/conciërge:

- deelneming betuigen
- zeggen dat iemand van de school direct terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

B: via leerkracht

- deelneming betuigen
- zeggen dat directie terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

C: een ongeval dichtbij, om of op school:

- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand
- directie waarschuwt arts-politie via alarmnummer 112
- directie licht de familie persoonlijk in
- directie licht leerkrachten in + broertjes/zusjes
- leerkrachten lichten leerlingen in

D: In andere gevallen:

- directie op de hoogte stellen

Directie gaat na of het bericht van de familie komt. Zo niet dan licht de directeur de familie in.

!! Directie:

Neemt contact op met de familie en

- probeert de reden van overlijden te achterhalen: waar – wanneer - hoe
- kijkt welke informatie van de familie bekend gemaakt mag worden
- kijkt of er al directie wensen/vragen bij de familie liggen
- spreekt af wie de directe contactpersoon naar de familie zal zijn en vraagt of bezoek mogelijk is (eventueel vragen welke tijd meest geschikt is)
- probeert voor dezelfde dag een afspraak te maken

B. Het verstrekken van de informatie

De directie informeert:

- De collega's over het ongeluk/overlijden. Zo snel mogelijk na ontvangst van het bericht. Liefst het gehele team tegelijk voordat de kinderen komen. Lukt het niet het gehele team tegelijk, dan per halletje de collega's bij elkaar zodat extra steun geboden kan worden. (Denk ook aan collega's die naar de gym zijn of een uitstapje hebben)
- De broertjes en zusjes, neven en nichten die op school zitten
 - Hoe worden zij op de hoogte worden gebracht en door wie? (school of ouders)
 - Blijven de broertjes en zusjes op school of willen ze naar huis?
 - Gaan deze kinderen na schooltijd naar huis of naar familie?
 - Zo ja, naar wie? Welk adres en welk telefoonnummer?
 - Wijs deze erop, dat ze ook terecht kunnen bij andere collega's in wie zij misschien meer vertrouwen hebben.
- De klas van de leerling. Dit kan ook door de aanwezige leerkracht worden gedaan. Denk aan zieke kinderen.
- Afwezige leerkrachten.
- Conciërge/administratieve krachten en andere direct aan school verbonden mensen.
- Klassenouders.
- De overige klassen. Denk aan zieke kinderen.
- Overblijfouders
- Het bestuur.
- M.R.
- O.V.
- De aan school verbonden catecheet.
- Ouders (een kort schriftelijk bericht of indien nodig een ouderavond) Zie ook "contacten met de ouders van de overige leerlingen"
- Denk aan ouders die hun kind komen ophalen. Misschien kan iemand van het crisisteam deze ouders opvangen.
- (personen en instanties die mogelijk contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD en dergelijke).

De directie kan met het crisisteam afspreken dat zij bepaalde personen/instanties informeert. Bijzondere aandacht moet er zijn voor de nauwst betrokkenen. Zeker zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze krijgen.

Zie ook "contacten met de ouders van de overige leerlingen" !

EXTRA informatie over HOE de klasgenootjes te informeren:

Komt het bericht in de vakantie tijd binnen dan óf telefonisch óf schriftelijk de klasgenoten informeren. Komt het bericht pas aan het einde van de dag binnen dan is het beter het bericht te bewaren voor de volgende dag(?) omdat het belangrijk is de kinderen geruime tijd bij elkaar te houden onder leiding van de groepsleerkracht. Wel zoveel mogelijk de ouders telefonisch informeren.

Aandachtspunten vooraf

De groepsleerkrachten bereiden zich samen voor op het gesprek met hun groep.

- Creëer een sfeer waarin het mogelijk is om te zeggen dat je er moeite mee hebt. of misschien wel: dat je het niet kunt. Bekijk in hoeverre je elkaar kunt ondersteunen met tips.
- Zoek naar een oplossing als de leerkracht aangeeft het niet aan te kunnen om met dit bericht de klas in te gaan.
- Vraag zonodig, een vertrouwde collega om je te steunen of met je de klas in te gaan.
- Bekijk of geplande activiteiten door kunnen gaan.
- Probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden, maar zorg dat er een ruimte is waar leerlingen naartoe kunnen die alleen maar willen huilen of erg overstuur zijn.
- Zorg -indien mogelijk- dat een van de leerkrachten ambulant is en kan bijspringen. Het kan zijn dat er leerlingen zijn die extra opvang behoeven.
- Wees erop voorbereid dat deze jobstijding andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten.
- Zorg dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren.
 - Tekening-papier-kleurpotloden-taalblaadjes enz.
- Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe, welke reacties kun je verwachten.
- Schakel de schoolcontactpersoon in.

De mededeling

- Begin met een inleidende zin.
- Vertel het hoe, waar en wanneer van de gebeurtenis.
- Breng het bericht over zonder eromheen te draaien.
- Geef in eerste instantie de hoogst noodzakelijke informatie.
- Neem voldoende tijd voor emoties.
- Houd de klas bij elkaar, niemand mag zomaar weglopen.
- Onderdruk als leerkracht je eigen gevoelens niet. Andere verdrietgevoelens kunnen weer aangewakkerd worden. Zijn er kinderen absent, dan moeten zij alsnog zo spoedig mogelijk geïnformeerd worden.

Vervolgens

- Praat met de kinderen over het gebeurde.
- Praat met de kinderen over het slachtoffer, overledene.
- Er is ruimte voor verdriet, niets is gek.
- Geef aan de kinderen in de klas de eerste tijd keuzeopdrachten (b.v. wel of niet rekenen, enz).
- In ons dagelijks gebed mag/moet het gebeurde zeker z'n plaats hebben.

In geval van een ongeluk:

- Praat erover:
 - Wat doe je dan?
 - Waarom?
- Had iemand nog ruzie met het slachtoffer, wel een werkvorm bedenken.
- Vergeven (goed maken) is dus heel belangrijk.

Algemeen

- Als leerlingen per se naar huis willen, ga dan na of de ouders thuis zijn, op de hoogte zijn en hun kind kunnen ophalen, of zorg voor begeleiding naar huis.
- Zorg dat ruim bij aanvang van de schooltijd alle leerkrachten buiten aanwezig zijn. Zo vangen zij alle signalen op die bij de kinderen en de ouders leven.
- Kijk kritisch naar de activiteiten die de school de komende dagen organiseert, zoals feesten, sportdagen en dergelijke. Wellicht is afgelasting of uitstel nodig.
- Regel desgewenst de organisatie van een afscheidsdienst op school (dat kan op een eenvoudige wijze georganiseerd worden. Elke groep kan een activiteit doen zoals een gedicht voorlezen, een lied zingen, een verhaal voorlezen, een tekening laten zien en daarover wat vertellen, een kaars aansteken...

Directie:

Denk bij het aanpassen van rooster/activiteiten e.d. aan het melden-aanvragen bij de inspectie.

C. De rouwadvertentie

0 Gezamenlijke advertentie namens personeel, MR, O.V., bestuur en leerlingen.
Lid crisisteam stelt de advertentie op.

0 Eén advertentie

0 Eventueel kortsluiten met de familie wat wel of niet vermeld mag worden

0 Krant: 'Brabants Dagblad' editie 'Langstraat'.

0 Datum: zelfde dag als de eventuele advertentie van de familie.

0 Controleer de juiste spelling van de (voor-)namen.

Condoleancekaart namens het team naar de betrokken familie versturen!!!

Voorbeeldteksten:

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/tekstenrouwkaarten.html#tekstkaart>

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/rouwkaartgedichten.html>

<http://www.rouwgedichten.nl/index.php?do=rouwgedichten>

<http://users.pandora.be/pastonet/liturgia/vieringen/rouw/azkindframe.htm>

<http://www.gedachten-gedichten.nl/overlijden-herdenking.htm>

D. Bezoek aan de ouders

Het eerste bezoek

- Directie of leerkracht (in overleg) neemt dezelfde dag contact op.
- Vraag telefonisch of bezoek gelegen komt.
- Maak voor dezelfde dag een afspraak voor een huisbezoek, bij voorkeur de directie samen met de groepsleerkracht
- Houd er rekening mee dat het eerste bezoek meestal alleen een uitwisseling van gevoelens is.
- Vraag of je een tweede bezoek mag brengen om wat verdere afspraken te maken.

Een tweede bezoek

- Vraag wat de school kan betekenen voor de ouders.
- Overleg over alle te nemen stappen:
 - bezoekmogelijkheden van leerlingen;
 - het afscheid nemen van de overleden leerling;
 - bijdragen aan de begrafenis;
 - herdenkingsplek op school
 - bijwonen van de begrafenis; afscheidsdienst op school.

E. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

- Informeer de ouders via een brief over:
 - de gebeurtenis;
 - organisatorische aanpassingen;
 - de zorg voor de leerlingen op school;
 - contactpersonen op school;
 - regels over aanwezigheid;
 - rouwbezoek en aanwezigheid bij de begrafenis;
 - eventuele afscheidsdienst op school;
 - nazorg voor de leerlingen;
 - (eventueel) rouwprocessen bij kinderen en problemen die zich daarbij kunnen voordoen. (info jeugdzorg)

F. Aandacht in de klas vóór de begrafenis,

- Houd de reacties van kinderen goed in de gaten. Verdriet en vrolijk spel wisselen zich vaak af.
- Creëer een herinneringsplek (ook na de begrafenis). Kijk of je deze plek in je eigen groep maakt of ergens in een openbare ruimte. Bespreek goed met de kinderen wat er in zo'n 'hoek' kan komen. Bespreek hetgeen de kinderen aanleveren.
- Haal de stoel/tafel niet direct uit het lokaal; zet in dat jaar geen nieuwe leerling op die plaats
- Bedenk met de klas hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto, kaars, bloemen, attributen van het kind, geliefd speelgoed en dergelijke.
- Geef ruimte voor vragen.
- Maak eventueel een gezamenlijke condoléancebrief aan de ouders.
- Geef leerlingen de kans om zich creatief te uiten: tekenen. Jonge kinderen spelen in de poppenhoek.
- Gebruik eventueel prentenboeken. Je kunt kinderen ook wijzen op bepaalde boeken. Informeer eerst jezelf goed!!
- Informeer of de overleden leerling toonbaar is alvorens met de kinderen op rouwbezoek te gaan.
- Bereid de leerlingen klassikaal tijdens een kringgesprek voor op het afscheid en leg ze uit wat ze hierbij kunnen verwachten.
- De kinderen kunnen in overleg met de ouders van de overledene een aandeel hebben in de rouwdienst.
- Houd rekening met cultuurverschillen: een Molukse begrafenis is compleet anders dan een rooms-katholieke.
- Rituelen zijn belangrijk voor de rouwverwerking planten van een boompje, een persoonlijke boodschap op de kist leggen, zingen, e.d.
- Als de ouders van de overledene de aanwezigheid van de kinderen bij de uitvaart niet op prijs stellen, kan op school een afscheidsdienst worden gehouden.
- Is er een vlaggenstok op school; overweeg dan de vlaggenstok halfstok te hangen.
- Laat kinderen tekenen en overleg (d.m.v. de contactpersoon) met nabestaanden of er iets mag worden meegegeven met de kist.
- Knutselen. Ook nu kan gekeken worden of er iets meegegeven mag worden (eventueel vlinders op een stuk ijzerdraad die rondom de kist geplaatst kunnen worden)
- Een gedichtje of verhaal schrijven
- !!! Tip: schakel de districtscatecheet in !!!

Regel de begeleiding van de kinderen tijdens de begrafenis (liefst eigen ouders). Neem, na overleg met de ouders, contact op met de persoon die de rouwdienst hoopt te leiden. Organiseer eventueel een korte informatiebijeenkomst ('s avonds, tijdens/na schooltijd)

voor ouders van de kinderen uit de groep. Benadruk ook dat het van groot belang is dat ouders contact opnemen met school als ze thuis tegen dingen aanlopen.

Denk aan een bloemstuk (tekst en budget) of andere gave als de familie dat wenst voor tijdens de begrafenis/crematie.

G. Eventuele herdenkingsbijeenkomst

Een herdenkingsdienst kan op verschillende tijdstippen georganiseerd worden. Als er geen ruimte is voor de school tijdens de uitvaart kan er voor gekozen worden om in de eerste periode een bijeenkomst op school te organiseren. Het kan ook een goede aanleiding zijn om een bepaalde rouwperiode af te sluiten.

De bijeenkomst kan bijgewoond worden door de hele school, met of zonder ouders of alleen de onder/bovenbouw.

Tijdens deze bijeenkomst

- kan een gedicht van een klasgenoot voorgelezen worden
- een gezamenlijk ingestudeerd lied worden gezongen
- kunnen brieven van klasgenoten aan de overledene voorgelezen worden
- kan een permanent gedenkteken onthuld worden
-

H. Aandacht in de klas ná de begrafenis

- Neem de dagen erna in de klas ruim de tijd om over de begrafenis te spreken.
- Probeer zo mogelijk de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen.
- Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- Hang eventueel een foto op van de overleden leerling in de klas of in de school. Laat de herdenkingsplek in de klas in tact.
- Heb veel aandacht voor gedrag / verdriet van de leerlingen en de betrokken ouders. Na de uitvaart kan men bij elkaar komen om gedachten / gevoelens te delen, eventueel op school. Dit om niet 'leeg' en 'verloren' weg te gaan.

Het is belangrijk dat een kind weet dat het zich mag uiten. Het kind weet dan: ik sta er niet alleen voor!

Soms zie je de rouwreactie van kinderen pas weken of maanden later. Deze reactie kan explosief zijn. Let op de signalen:

- duimzuigen
 - afhankelijk gedrag
 - kinderlijk gedrag
 - ouderlijk gedrag
 - lichamelijke klachten
 - slapeloosheid
 - ander spelgedrag
 - angst om alleen te zijn
 - slecht eten
 - angstdromen
 - niet meer kunnen huilen
 - anders huilen
 - prikkelbaarheid
 - buikpijn
 - stemverandering
 - zich terugtrekken
-
- Let speciaal op risicoleerlingen, zoals kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
 - Ook is het belangrijk om extra aandacht aan vluchtelingenkinderen te geven. Zij hebben vaak al veel verloren (traumatische ervaringen).
 - Jongens gaan vaak schijnbaar laconiek met het verlies om. Vaak vertonen zij dan stoer gedrag: 'niks aan de hand'.
 - Sta af en toe stil bij herinneringen, besteed aandacht aan de verjaardag en sterfdag van de overleden leerling.
 - Rond aan het einde van het schooljaar iets af met de kinderen van de klas van de overledene.

I . Nazorg overigen

Overleden leerling

- Creëer een herinneringsplek. Bedenk met de klas hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto, kaars, bloemen, attributen van het kind, geliefd speelgoed... Laat de lege stoel/tafel van het kind in de klas staan.
- Streep de naam van het kind niet door.
- Creëer veel ruimte voor vragen die leerlingen hebben. Sommige leerlingen die niet zo verbaal zijn, uiten zich beter creatief, bijvoorbeeld door te tekenen. Voor kleuters kan spelen, bijvoorbeeld in de huishoek (begrafenisje spelen), de verwerking bevorderen.

Ouders, broers en zussen van de overleden leerling

- Denk aan de ouders; zij hebben vaak behoefte aan een nagesprek.
- Enkele dagen later kan de directeur/groepsleerkracht nog even naar de familie gaan
- Nodig de ouders uit voor activiteiten op school. Zij geven zelf wel aan of ze dit aankunnen.
- Geef als het gaat om het laatste kind uit het gezin dat op school zit, de ouders de gelegenheid om afscheid van de school te nemen. Vraag of ze er prijs op stellen om de schoolkrant te blijven ontvangen.
- Denk op de verjaardag en sterfdag aan ouders, broers en zussen van de overleden leerling.
- Heb oog voor de moeilijke momenten van de ouders van de overledene: schoolreisjes, ouderavonden en dergelijke; een kaartje of een gebaar op die momenten is voor ouders heel ondersteunend. (de leerkracht regelt dit)
- Blijf extra aandacht tonen voor de eventuele broers en zussen van het overleden kind. M.n. zij die ook iets dergelijks hebben meegemaakt. Noteer de datum van het overleden broer/zus in het leerlingendossier zodat je hiermee rekening kunt houden. Praat over het gebeurde in de klas van broer of zus, zodat anderen in de groep weten wat deze doormaakt.

Leerkracht

- Nazorg voor de groepsleerkracht en het team.
- Breng bezittingen van de overledene te zijner tijd naar de ouders.

Formele zaken

- Uitschrijven van een leerling.
- Zorg voor een bericht in de schoolkrant.

Evalueer na enkele weken het gehele gebeuren en schrijf goede en positieve zaken meteen op om er een eventuele volgende keer steun aan te hebben. Hiervoor kan de contactpersoon ook

KBS De Bussel
Wilhelminastraat 19-c
5251 ER Vlijmen
T: 073 511 3042
W: www.debussel.nl
E: info@debussel.nl

***eventueel contact opnemen met de betrokken familie.
(Er zijn ook cursussen voor 'verdriet en rouw'; de GGD weet hier
als het goed is meer over)***

J. Ernstig zieke klasgenoot (waarop overlijden kan volgen)

Als er aan het overlijden van een kind een ziekteproces vooraf gaat, let dan op het volgende:

0 Voor zieke kinderen is school wellicht nog belangrijker dan voor gezonde kinderen. School geeft een hoopvol toekomstperspectief. Laat daarom het zieke kind zoveel mogelijk deelnemen aan alle activiteiten. Zo komt het kind niet in een ongewilde uitzonderingspositie te zitten.

0 Bereid de klas goed voor op de uiterlijke veranderingen gedurende de ziekte. Kinderen zijn immers erg gevoelig voor een beoordeling van hun uiterlijk.

0 Laat een kind eventueel zelf of samen met de ouders vertellen wat er aan de hand is

0 Regelmatig contact met de ouders is erg belangrijk. (Ook om te weten wat het kind zelf al weet!)

0 Als de ziekte ongeneeslijk is, kan het zijn dat de ouders en het kind er thuis niet over praten om elkaar te beschermen. Het kind zoekt dan vaak een vertrouwd persoon buiten het gezin, b.v. iemand van school.

0 Laat het kind merken dat het altijd kan en mag praten over de ziekte.

0 De klas te vroeg inlichten over een langdurige ziekte is niet erg verstandig. De leerlingen hebben dan misschien moeite om gewoon te doen tegen de zieke leerling en doordat de ziekte zo lang duurt, verslapt de aandacht snel en is de schok des te groter.

0 Als de leerling niet meer op school kan komen, houd dan wel steeds contact. Dit kan bijvoorbeeld door een dagboek bij te houden, post te sturen, video/foto's e.d. Houd de ouders op de hoogte van de gebeurtenissen op school.

K: Extra informatie _(zinnig om eens door te lezen)

Hoe gaan kinderen om met de dood

Corry de Groot, uitvaartdeskundige, hield een lezing voor ouders met opgroeiende kinderen in het kader van geloofsoepvoeding.

Thema: Hoe gaan kinderen om met de dood.

Hoe gaan kinderen om met de dood

Het is een heel divers onderwerp: Hoe gaan kinderen om met de dood. Veel hangt n.l. af van hoe de volwassenen ermee omgaan. En dat zal in iedere situatie verschillend zijn.

Leven en dood, het ligt zo dicht bij elkaar en toch lijkt de dood vaak zo ver weg. Het liefst houden we de dood op een afstand.

Maar wat doen we als een kind zijn grootouder, zijn vader of moeder, broertje of zusje, of klasgenootje verliest?

Dan ontstaan er vragen. Het is belangrijk dat volwassenen open staan voor vragen van kinderen rondom de dood.

Want ...

Wat is eigenlijk 'dood' voor kinderen?

Veelal zal een eerste ervaring met de dood te maken hebben met het overlijden van een huisdier. En eigenlijk begint hier al de opvoeding over de manier van omgaan met de dood.

Mogen we de poes begraven? Krijgt hij een eigen plekje in de tuin?

Mogen we steentjes op dat grafje leggen?

Kortom: het is heel belangrijk hoe hier binnen een gezin mee omgegaan wordt.

Na het overlijden van b.v. Opa of Oma moet iemand die dicht bij het kind staat vertellen wat er is gebeurd. Wees precies en duidelijk.

Wat 'dood' betekent voor een kind is zeer afhankelijk van de leeftijd van het kind. Een kind onder de 5 jaar zal niet begrijpen dat dood permanent is.

Het is belangrijk dat uitgelegd wordt dat opa of oma niet meer ademt, niets meer kan voelen, geen pijn heeft, het niet koud heeft en zich niet ziek voelt.

Maar ook dat, ondanks dat opa het niet koud heeft, zijn lichaam koud gaat worden en misschien een beetje stijf.

Een kleuter denkt veelal dat de overledene gewoon doorleeft, maar onder andere omstandigheden dan wij.

"Eten doden hetzelfde als wij?"

"Hoelang blijft hij dood?"

Stel u erop in dat kinderen honderd keer hetzelfde vragen of een antwoord geven dat u verstoelt doet staan. Dat kan soms zelfs cru klinken maar is zelden zo bedoeld.

Wees niet verbaasd over het gemak waarmee kinderen alles naast zich neer kunnen

leggen. In tegenstelling tot volwassenen bezitten zij (gelukkig) niet de capaciteit om intense pijn lang achtereen te verdragen. Daardoor kan een kind met tussenpozen rouwen en verdriet tonen. Om dan de draad van alledag weer op te pakken.

Een kind dat wat ouder is zal wat beter begrijpen wat dood inhoudt. Ontkenning is vaak zijn eerste reactie en hij zal zich gedragen of er niets gebeurd is. Terwijl pubers vaak behoefte hebben aan één vertrouwenspersoon in deze situatie. Iemand bij wie ze zich veilig voelen.

Op de vraag naar het "Waarom" van de dood probeer ik tijdens de afscheidsdienst wel eens in te gaan met het volgende versje:

Ze zeggen dat u dood bent
en dat wij nooit meer met u spelen kunnen
Maar hoe kunt u nou dood zijn
wij houden toch van u?
Wij horen toch bij u?

Lieve kinderen
als ik dood ben wil dat niet zeggen
dat ik niet meer van jullie houd.
De liefde van opa
die hoort altijd bij jullie.

U had toch beloofd bij ons te blijven
en nou bent u doodgegaan
U was wel ziek
maar nog niet oud
waar bent u naar toe gegaan?

Ik wilde niet weg maar de dood nam mij mee
naar een hemel
waar ik altijd gelukkig zal zijn
Als jullie aan mij denken
dan ben ik bij jullie
en hoeven jullie niet meer verdrietig te zijn.

Hoe eerlijker u bent naar het kind toe hoe beter het kind met de dood om zal leren gaan. Informatie die niet op waarheid berust is schadelijk. Halve waarheden kunnen verkeerd geïnterpreteerd worden. Ik wil daar graag wat voorbeelden van geven:

- * Mama is weggegaan.
Het kind zal onmiddellijk reageren met de vraag:
Waarom heeft ze mij niet meegenomen? Heeft ze me achtergelaten omdat ze me niet lief vond?
- * G-d heeft mama tot zich genomen omdat hij mama zo lief vond.
De reactie van het kind zal zijn dat hij boos wordt op G-d. Ook hij

houdt van mama. Neemt G-d mij nu ook weg?

* Papa slaapt voor altijd.

Zo wordt een kind bang om te gaan slapen.

Er wordt mij vaak gevraagd hoe ik er tegenover sta om kinderen bij de uitvaart te betrekken. Ik ben daar zeker een voorstander van. Vaak zeg ik tegen de mensen als opa of oma in de aula opgebaard ligt, neem de kinderen maar gewoon mee. Willen ze niet kijken is dat ook goed, dan lopen ze gewoon een poosje daar rond en weten toch waar opa of oma is. Meestal draait het erop uit dat ze uiteindelijk toch gaan kijken, gewoon omdat iedereen dat doet en vooral omdat ze niet moeten. Er wordt geen dwang op ze uitgeoefend, ze kunnen volkomen zichzelf zijn.

Bij thuisopbaring gaat dit vaak ongemerkt. Ook hier zie je dat kinderen die eerst niet durfden te kijken, langzaam toch gaan.

Ik sta in de aula en op verzoek van de familie speld ik bij Opa nog een dasspeld op. Angstig staat een klein jongetje naar mijn verrichtingen te kijken en zegt dan ineens: Opa kan niet tegen kietelen hoor!.

Opa is overleden. We hebben hem aangekleed en gaan hem in de kist leggen. Angstig vraagt zijn kleinzoon waarom hij geen schoenen aan heeft. Ik leg uit dat we dat eigenlijk nooit doen, maar hij kan er geen vrede mee hebben. Hij blijft er over doorgaan, het zit hem kennelijk heel hoog, waarop ik besluit Opa zijn schoenen aan te doen. De andere dag zijn we aan het bespreken hoe we van de kerk naar de begraafplaats gaan en ik stel voor te gaan lopen. Vanuit de achterkamer klinkt een opgeluchte zucht: wat een geluk dat Opa zijn schoenen aan heeft!

Kinderen hebben het nodig te merken dat u rouwt

Laat uw eigen verdriet merken. Het is niet erg dat uw kind u ziet huilen. U heeft recht op verdriet en het maakt dat het kind ook zijn verdriet kan laten zien. Laat hem duidelijk merken dat deze gevoelens heel normaal zijn.

Onverwerkt verdriet is schadelijker dan emoties te uiten.

Uw gedrag is de leidraad voor zijn gedrag. Troost, aandacht en liefde zijn belangrijke pijlers waarop de verwerking voor het kind zal rusten.

Een kind brengt zijn rouw op andere manieren tot uiting dan een volwassene. Omdat hij emotioneel niet volwassen is bezit hij niet het vermogen om er met zijn gedachten een logisch geheel van te maken. Hij heeft zelden de woorden beschikbaar om zijn gevoelens, gedachten en herinneringen te omschrijven.

Hier zijn goede werkboekjes voor tegenwoordig waarvan ik er enkele heb meegenomen. Deze kunt u in de pauze inkijken.

Toen de vader van Judith was overleden door een helicopter-ongeluk, speelde zij, 3 jaar oud, wekenlang een favoriet spel. Ze stond dan aan de rand van de zandbak, commandeerde haar speelgenootjes om hun speelgoed in het zand te laten vallen, waarna ze dat stevig in de grond stampte.

Op deze wijze maakte ze een gebeurtenis die buiten haar had plaatsgevonden tot een realiteit binnenin haar.

Ook tekeningen maken kunnen kinderen helpen zich te uiten. Vraag wat of de tekening voorstelt en ga zo in op hun verdriet. Deze tekeningen kunnen ook meegegeven worden in de kist of aan de buitenzijde van de kist geplakt worden.

De school is een belangrijke plaats voor het kind. Gelukkig is op scholen steeds meer de gelegenheid om hun verhaal te mogen vertellen. Ieder kind heeft haast wel iets meegemaakt en zo helpen ze elkaar door naar elkaar te luisteren en verhalen te vertellen. In sommige lokalen wordt een apart plekje gemaakt waar kaarsjes gebrand kunnen worden en tekeningen neergelegd worden. Juist in hun schoolwereldje, wat hun wereldje is en waarin ze zich zeker moeten kunnen voelen, is dit heel belangrijk.

De laatste tijd wordt er steeds meer van de uitvaart foto's of videofilm gemaakt. Ook dit is een belangrijk element dat we niet onderschatten moeten.

Wij zijn er mee begonnen toen we een uitvaart hadden van een jonge vader met nog heel kleine kinderen. We realiseerden ons dat, als deze kinderen tieners zouden zijn, zij geen beeld meer zouden hebben van de begrafenis van hun vader. We hebben een gedenkboek gemaakt vanaf het overlijden tot aan de uitvaart toe. In de loop der jaren heb ik geleerd hoe waardevol deze gedenkboeken kunnen zijn.

Heel belangrijk is het om kinderen te betrekken bij de uitvaart. Vaak beginnen wij een afscheidsdienst met het ontsteken van het Licht en veelal wordt dit door kinderen gedaan.

Mama Roos is al een hele poos ziek en ligt in de kamer op bed. Oma probeert de nog kleine kinderen vast te wennen aan het idee dat mama zal sterven en wat er dan zal gaan gebeuren. Ze leest daarom trouw uit het boekje van Nijntje 'Oma Pluis is dood' en als mama sterft kennen de kinderen dit verhaal al heel goed. Ik besluit hier op in te gaan en bewerk de tekst een beetje op hun situatie. Eenmaal in de aula bij elkaar noem ik hun namen en zeg dat ik ga vertellen van Nijntje Pluis. Ik heb direct hun aandacht, dit komt ze zeer bekend voor. Als tijdens het voorlezen een volwassene iets tegen zijn buurman wil zeggen staat het kindje op en zegt gebiedend: stil hoor, dat is Pluis!! Voor mij was dit zo'n bewijs dat het zo ontzettend belangrijk is de kinderen erbij te betrekken: dit was voor hen!

Nijntje was toch zo verdrietig
Nijntje had een dikke traan
Weet je waarom Nijntje huilde?
Mama Roos was doodgegaan.

Mama lag gewoon in bed hoor
maar het was de laatste keer
Het was net of ze lag te slapen
maar ze ademde niet meer.

Er kwam toen een kist voor mama
waarin mama lekker ligt

hij ziet er heel mooi uit van binnen
maar de kist is nu al dicht.

Straks gaan we met z'n allen
naar de begraafplaats toe.
Daar wordt mama dan begraven
en dekken we haar met bloemen toe.

Maar hoe vertel je kinderen nou dat Opa naar de Hemel is?
Ik had laatst een uitvaart buiten De Lier. Opa was heel onverwacht overleden, nog maar 56 jaar jong. De tweede dag dat ik er was kwam zijn kleinzoon van 4 jaar tegen mij aangeleund staan en zei: Weet u, ik ben zo boos op G-d!!!
Alhoewel ik van binnen glimlachte liet ik dat natuurlijk niet merken maar nam hem uiterst serieus en zei: weet je, dat begrijpt G-d best. Als je Opa zo maar ineens dood is mag je best een beetje boos zijn."

Daar knapte hij zichtbaar van op.

Opa was een zeer geliefd persoon en er waren dan ook honderden mensen aanwezig bij zijn uitvaart. Samen met het gezin hadden we afgesproken dat de kleinkinderen de belangrijkste rol zouden vervullen op het graf. Met hun tekeningen en ballonnen in de hand stonden ze allemaal vooraan rondom het graf en ik zei:

Nu zeggen alle grote mensen dat Opa's ziel naar de Hemel is gegaan, maar Opa ligt hier, in de kist. Hoe kan dat nou? En wat is dat dan, je ziel?

Nou, je ziel, dat zijn jullie oogjes waarmee je mij aankijkt, jullie stemmen waarmee je kunt praten, dat één je! En dat, wat je bent, dat gaat naar de Hemel en grote mensen noemen dat: je ziel.

Hetzelfde ventje kijkt mij aan en zegt parmantig: Je hebt gelijk!!

Ik vervolgde: Omdat Opa nu toch in de Hemel is en naar beneden kijkt naar ons gaan wij hem gedag zeggen. Laat je ballon maar los en zeg maar: Dag Opa.

Daar gingen alle ballonnen onder hartelijke groeten naar de Hemel.

Het was goed zo.

Ik ben mij zeer bewust dat dit maar een onderdeel is van alle denkbare situaties.
Voor deze lezing ben ik merendeels uitgegaan van het overlijden van één der grootouders.

Het wordt weer anders als je broertje of zusje, je vader of moeder is overleden.

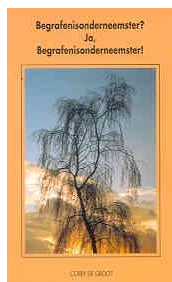
Uiteraard ken ik deze situaties ook, maar het zou te veel in één keer worden.

Ook ben ik mij bewust dat ik het rouwproces op lange duur niet meemaak. Na verloop van een aantal weken moet ik mijn bezoeken staken, gewoon omdat ik niet iedereen kan blijven vasthouden. Ook dat is een proces dat je leren moet.

Het belangrijkste blijft dat een kind serieus genomen wordt en met veel geduld en liefde wordt omringd. Dat rouwen mag en de dood bespreekbaar is. Hiermee voorkom je problemen op latere leeftijd.

KBS De Bussel
Wilhelminastraat 19-c
5251 ER Vlijmen
T: 073 511 3042
W: www.debussel.nl
E: info@debussel.nl

Corry de Groot

Corry de Groot is begravenis ondernemerster en schreef het boekje:
Ja, Begravenisondernemer! Een zeer informatief en praktisch boekje
over alles wat er bij een uitvaart komt kijken.

L: Boeken die je voor rouwverwerking kan gebruiken:

JEUGDLITERATUUR tot 8 jaar

Hemeltjelijf – N Allan – Leopold 1999

De drie vogels – M vd Berg / S Ireland – Zirkoon 1996

De oma van Jules – A Berebrouckz – Gottmer 1990

Als je dood bent, word je dan nooit meer beter? – P en T Breebaart – Lemniscaat 1993

Lieve oma Pluis – D Bruna – Mercis

Het kikkerballet – A McCardie - / C Crossland (ill)- Zirkoon 1996

Heb jij mijn vader gezien? – C Carmichael – de Vier Windstreken 1996

Doodleuk – B Cole – Infodok 1996

De gouden bal – Kristien Dieltiens – Clavis 1997

Dag papa in de hemel – I van Dongen – De Bonte Bever 1998

De vlieger van opa – J Dreesen – Altiora 1988

Marieke, Marieke – J Dreesen – Averbode 1997

Zeg me dat het niet zal sneeuwen – J Dreesen – Averbode 1998

De o van opa – I Dros – van Holkema en Warendorf 1990

Marianne denkt aan oma – B Egger – de Vries-Brouwers 1986

Ophelia's schimmentheater – M Ende / F Hechelmann (ill) – Sijthof 1988

Stilte aub, ik denk aan kip – H Hagen / H Geelen (ill) – van Goor 1995

Niet doodgaan Abby! – W Hänel / A Marks (ill) – de Vier Windstreken 1996

Thomas en de trappelende tekening – I Hardenbol / M van Tilburg (ill) – Ploegsma 1993

De prinses van de moestuin – A Heijmans / M Heijmans (ill) – Querido 1991

De allerbeste oma van de wereld – F Hübner / K Höckner – de Vier Windstreken 1997

Ouders gezocht – H Jaensson / A Norlin – Elamr 1992

Prinses op reis – M de Jong / E van Egeraat (ill) – Querido 1999

Basje heeft leukemie – M Jurgens / M Ackermans-de Leeuw (ill) – Glaxo 1993

Vaarwel Rune – M Kaldhol / W van Oyen (ill) – Altamira 1994

Je kunt het niet meenemen – L Kooiker / J Braamhorst (ill) – Leopold 1983

Het boek van Josje – S Kuyper – Leopold 1999

Mama komt toch altijd terug? – E van Lieshout – Zwijsen 1993

Je bent niet zomaar een engeltje – E van Lieshout / E van Os – Zwijsen

Toen oma weg was – E van Lieshout – Zwijsen 1993

Zoals vroeger – P Mandelbaum – Infodok 1990

Birgit – G Mebs – Infodok 1983

Hemelhoog op de regenboog – P de Moor / H Janken (ill) – Leopold 1995

Max de ziekenhuiskat – F Oomen – v Holkema en Warendorf 1995

Oma boven en oma beneden – T de Paola – La Riviere en Voorhoeve 1988

Dag Siem, dag Tom! Afscheid van papa – A Post / P Hopman (ill) – Altamira 1991

Gewoon met z'n drieën – A Post – Sjaloom 1997

Matthijs en z'n opa – R Puimini – Querido 1993
Vaarwel Goudveertje – A Schneider – de Vier Windstreken 1998

Nooit meer is voor altijd – T Sels / J Pype (ill) – Clavis 2000
Mijn vader is een wolkenman – C vd Sluis – Sjaloom 1997
Sterrenkind – P Somers / K vd Grient – Christofoor 1996
Kun je fluiten Johanna? – U Stark / A Höglund – Querido 1993
Mijn zusje is een engel – U Stark / A Höglund – Querido 1996
King – U Stark / U Crona (ill) – Lemniscaat 1997
De zwanenhemel – K Teijma – de Vries-Brouwers 1989
In het gras en over het ijs – R Thonen / A Schaap (ill) – Holland 1997
De reis naar Ugri-La Brek – T en A-C Tidholm – Querido 1996
Derk Das blijft altijd bij ons – S Varley – Lemniscaat 1984
Kikker en het vogeltje – M Velthuijs – Leopold 1991

Ik mis je – P Verrept – Clavis 1998
Dat is heel wat voor een kat, vind je niet? – J Viorst – Gottmer 1992
Joost Jankgezicht – J Weijters / J van Oorschot (ill) – Zwijsen 1992
Een opa om nooit te vergeten – B Westera / H van Straaten (ill) – Infodok 2000
Charlotte's web – E White – Strengtholt
Een lange dag – M Wild / R Brooks (ill) – Lemniscaat 1995
Je bent mijn beste vriend – H Wilhelm – van Buuren 1996

JEUGDLITERATUUR van 8 tot 12 jaar

Niet mijn schuld – A Abrahamsen / R Pullens (ill) – Ploegsma 1989
Gwinnie – K van Assen / J de Wit (ill) – Querido 1991
Eeuwig en altijd Tuck – N Babbitt – Fontein 1993
Het donker ligt één duim voor je – M Baete – Facet 1992
De drie vogels – M vd Berg – Gottmer 1990
Ik moet je iets heel jammers vertellen – A Bohlmeijer – van Goor 1994
Als je dood bent, word je dan nooit meer beter? – P en J Breebaart – Lemniscaat 1993
Fia en de toverknoop – G Bohmann – Christofoor 1996
Een dood vogeltje – D Broeckhoven – Altiora 1999
Oma, Tanja en Dikkie – A Bröger – Holland 1987
We gingen samen bramen plukken – D Buchanon Smith / M Post (ill) – Querido 1988
De reuzenperzik – R Dahl – uitg.de Fontein 1993

Je kunt niet altijd lief zijn – S Damen / L Ribbens (ill) – La Riviere & Voorhoeve 1991
Marius – R Döcker – Lemniscaat 1991
De rommelkist van grootvader – E Donnelly – Ploegsma

Het jongensbed – J Dreesen / L Baeten (ill) – Altiora 1986
De zeven hemdjes van Veronika – J Dreesen – Altiora 1994
Marieke, Marieke – J Dreesen / A Heymans (ill) – Averbode 1997

- Zeg met dat het niet zal sneeuwen** – J Dreesen – Averbode 1998
Mammie! Mammie! – J Dreesen – Averbode 1995
Dan kom ik naast je zitten – L L'Ecluse – Clavis 1993
De kat bleef zeven dagen – B van Ede – Leopold 1996
Water van zout – B Elias – Bakermat 1997
En opeens is alles anders – Y van Emmerik – Lannoo 1997
Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk – I van Essen – de BonteBever 1999
- GSM, Moby's ontdekking van de hemel** – M Gommeren – de Fontein 1999
Geen ijsje voor oma – R Günzel – Averbode 1984
Auww! – V Hazelhoff / J Bertrams (ill) – Sjaloom 1992
De oma van Niels – V den Hollander – van Holkema & Warendorf 1991
Het blauwe paard – C en T Honig – Stichting Aids Fonds 1997
De Leidse weesjongen – K Kander / M Brouwer (ill) – Kok 1987
Vaarwel Rune – M Kaldhol – Altamira 1987
Je kunt het niet meenemen – L Kooiker / J Braamhorst (ill) – Leopold 1983
- Koning Matthijsje de Eerste** – J Korczak – van Goor 1990
Van huilen krijg je dorst – A Kranendonk – Lemniscaat 1993
Vlinder voor Marianne – V Lee – Lemniscaat 1974
Van verdriet kun je grappige hoedjes vouwen – T van Lieshout – Leopold 1986
Van, Als & Och – T van Lieshout – Leopold 1995
Schuilen in een jas – B Lindelauf / K Mucek (ill) – van Goor
De gebroeders Leeuwenhart – A Lindgren / I Wikland (ill) – Ploegsma 1993
Bij het vallen van de nacht – J Little – Ploegsma 1986
Vergeeten herinnering – M Mahy – Querido 1989
Pas goed op jezelf, Robinson – V Marx / F de Heij (ill) – Ploegsma 1986
Spin in de morgen – K Meinderts / A Fienieg (ill) – Ploegsma 1986
Oma is niet dood – J Minkema – Zwijsen 1992
Mijn broer is een marsmannetje – B Minne / M Meijer (ill) – Clavis 1994
De stoel van Peter is leeg – C van Noort / M Witvliet – Groen 1995
Sneeuw voor de laatste keer – A Nuyens – Helmond 1987
Allis & Ann – G Persson – Holland 1995
De verliefde Winterman – W Oliviers / M Smets / R Heuninck (ill) – Deltas 1986
Zonder Mick – B Park – Lannoo
Kleine Sofie en Lange Wapper – E Pelgrom / TT King (ill) – Querido 1992
- Gewoon met z'n drieën** – A Post – Sjaloom 1997
Willis, het doet er niet toe hoe – D Remmerts de Vries – Leopold 1999
Op een dag als ik durf – B Rompa – Holland 1989
Het gebeurde op zondag – M Schins-Machleidt / H van Look (ill) – Zwijsen 1991
Stilstaan – W Schuyesmans – Averbode 1995
Het boek van de dood – P Stalfelt – Hoogland & van Klaveren 2000
De gouden vogel : dagboek van een stervende jongen – H Stolp / L Postma (ill) – Lemniscaat 1987
Weg van jou – W Storms – Clavis 1996
Alleen op een eiland – T Taylor – Lemniscaat 1991
Ik moet heel stil zijn – K Verleyen – Infodok 1995

Zonder papa – D Verreydt / K Nauwelaerts – Averbode 1998
Sjefke – M Verbong – eigen beheer 1997
Tessa – D Verschoor – Holland 1986
Niet zo hoog, Margreet – A Vogelaar-van Amersfoort – de Banier 1988
Achtste groepers huilen niet – J Vriens – van Holkema & Warendorf 1999
Een kop vol zaagsel – N Warnars-Kleverlaan – Clavis 1997
Ginny – R White – Piramide 1993
De kippige, de dikke en ik – K Yumoto – Querido 1997

Overige literatuur

*Bij de meeste boeken staat vermeld voor wie het bestemd is en voor welke leeftijd.
(theorie over de praktijk):*

Riet Fiddelaers-Jaspers Jong Verlies. *Voor volwassenen.*
Anneke Vriens en Carla Versteeg Vandaag neem ik een snipperdag.
Peter, een bijzonder kind met kanker op de basisschool
Voor leerkrachten van de basisschool en ouders.
Nicholas Allan Hemeltjelijf. *Voor peuters en kleuters.*
Dick Bruna Lieve Oma Pluis. *Voor peuters.*
Ingrid van Dongen Dag papa in de hemel. *2 tot 4 jaar.*
F. Hübner De allerbeste oma van de wereld. *Voor 2 tot 4 jaar.*
Max Velthuijs Kikker en het vogeltje. *Leeftijd: 4+*
Anna McCardie Het Kikkerballet. *Leeftijd: 4 tot 6 jaar.*
Susan Varley Derk Das blijft altijd bij ons. *Leeftijd: 4 tot 6 jaar.*
Alma Post Dag Siem, dag Tom en Gewoon met z'n drieën. *Leeftijd: 5 tot 8 jaar.*
Claudia van der Sluis Mijn vader is een wolkenman. *Vanaf 5 jaar.*
Ulf Stark en Anna Höglund Mijn zusje is een engel. *Leeftijd: 6+*

Eleanor Coerr Sadako. *Voor alle leeftijden vanaf 6 jaar.*
Annemie en Margriet Heymans De prinses van de moestuin. *Leeftijd: 8+*
Els Pelgrom Kleine Sofie en Lange Wapper *Voor 8 tot 80 jaar.*
Uri Orlev Het Donkerbeest. *Leeftijd: 6 tot 9 jaar.*
Klaas van Assen Gwinnie. *Leeftijd: 10+*
Ulf Stark King. *Zelf te lezen, van 7 tot 9.*

Arno Bohlmeijer Ik moet je iets heel jammers vertellen. *Voor kinderen vanaf 10 jaar.*
Musje, het meisje van de zon
Roberto Piumini Stralend kruid. *Voor kinderen (en volwassenen) vanaf 10 jaar.*
Roberto Piumini Matthijs en z'n opa. *Voorlezen vanaf ± 6 jaar, om zelf te lezen vanaf ± 9 jaar.*
Gunilla Linn Persson Allis en Ann. *Voor de betere lezers vanaf 10 jaar.*
Elisabeth Kübler-Ross De cirkel van het leven. *Herinneringen aan leven en sterven*
Marinus van den Berg Dagen die je niet vergeet. *Een andere kalender.*
Marinus van den Berg Je kind verliezen. *Zoektocht naar weerbaar rouwen.*
Bill & Judy Guggenheim Teken van geluk. *Is contact met overleden kinderen mogelijk?*

J. Martin & P. Romanowski Mama, hierboven kan ik je horen. *Boodschappen van kinderen aan de andere kant.*

Rosemary Altea Wegen van de ziel. *Lessen en inzichten over het leven na de dood. Volwassenen*

Joanne Klink Vroeger toen ik groot was. *Vérgaande herinneringen van kleine kinderen.*

Annemie struyf & Lut Celie Het kleine sterven

W.A.H. Mulder-Schalekamp De doden spreken

Op de grens van twee werelden

Emed, zijn leven aan gene zijde

Rosemarijn Roes Mama luister je? *Wat je van je kind kunt leren. VolwassenEls van*

Afstel Geen ooievaar in de tuin. *Volwassenen.*

Juliet Cassuto Rothman Het verlies van een kind..... van verwarring tot harmonie. *Volwassenen.*

M. van Buuren en W. Braam Als je zwangerschap misloopt. *Volwassenen*

Geen blote voetjes in het gras

Het is een boek geschreven door ouders voor andere engeltjesouders en voor ieder die er iets over wil lezen. Het bevat 50 verhalen , met een paar mooie foto's.

Het is een stuk erkenning en herkenning voor velen.

- Rouwverwerking in de basisschool. (theorie):

Heleen Schoots-Wilke, Ine Spee en Riet Fiddlaars Jaspers (eindred.)

Als een ramp de school treft. *Omgaan met calamiteiten in het onderwijs.*

Riet Fiddelaars-Jaspers

Afscheid voor altijd. *Omgaan met verdriet en rouw in het primair onderwijs.*

Riet Fiddelaars-Jaspers Jong Verlies. *Voor volwassenen.*

In dit boek wordt ingegaan op de verschillende betekenissen die de dood voor kinderen kan hebben. Vervolgens behandelt de schrijfster hoe je een kind kan vertellen over de dood. Met veel praktische tips, zoals aandacht voor het afscheid nemen en het serieus nemen van kinderen. De emoties van kinderen lijken veel op die van volwassenen, maar er zijn ook verschillen. Dit boek laat zien welke dat zijn.

II. Overlijden van een personeelslid

A. Het bericht komt binnen

Het bericht komt binnen:

A: via de **administratie/conciërge**:

- deelneming betuigen
- zeggen dat directie direct terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

B: via **leerkracht**

- deelneming betuigen
- zeggen dat directie terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Vraag of de beller meteen het directielid wil hebben of dat de directie zo meteen kan terugbellen (zodat de directie zich voor kan bereiden).
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

C: een ongeval dichtbij, om of op school:

- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand
- directie waarschuwt arts-politie via alarmnummer 112
- directie licht de familie persoonlijk in en collega's (zie hiervoor het verdere schrijven)

D: In andere gevallen:

- directie op de hoogte stellen

Directie gaat na of het bericht van de familie komt. Zo niet dan licht de directeur de familie in. Denk aan eventuele kinderen van de leerkracht die op school zitten.

E: Bericht ontvangen NA schooltijd:

Bij elkaar komen na schooltijd of 's avonds of de volgende ochtend om 7.30 uur. Een en ander afhankelijk van tijdstip van ontvangst.

F: Bericht ontvangen in 't weekend:

Crisisteam snel bij elkaar roepen.

Denk bij het bellen ook aan zieke collega's en oud-collega's

!! Directie:

Neemt contact op met de familie en

- probeert de reden van overlijden te achterhalen: waar – wanneer – hoe
- kijkt of kinderen die op school zijn al op de hoogte zijn/ hoe die op de hoogte worden gebracht
- kijkt welke informatie van de familie bekend gemaakt mag worden

- kijkt of er al directie wensen/vragen bij de familie liggen
- spreekt af wie de directe contactpersoon naar de familie zal zijn en vraagt of bezoek mogelijk is (eventueel vragen welke tijd meest geschikt is)
- probeert voor dezelfde dag een afspraak te maken.

Het verstrekken van de informatie

De directie overlegt met het crisisteam of de school die dag voor alle leerlingen/leerkrachten doorgang heeft en zo niet hoe eventuele vervanging wordt geregeld.

Zeer kort overleg hoe het eerste contact met collega's en de betrokken groep gaat gebeuren.

De directie informeert:

- De kinderen van de collega die op school zitten (in overleg met de familie in een eerder telefoongesprek)
- De collega's over het ongeluk/overlijden. Zo snel mogelijk na ontvangst van het bericht. Liefst het gehele team tegelijk voordat de kinderen komen. Lukt het niet het gehele team tegelijk, dan per halletje de collega's bij elkaar zodat extra steun geboden kan worden. (Denk ook aan collega's die naar de gym zijn of een uitstapje hebben)
- De klas van de leerkracht. Denk aan zieke kinderen.
- Afwezige leerkrachten
- Conciërge/administratieve krachten en andere direct aan school verbonden mensen
- Klassenouders
- De overige klassen. Denk aan zieke kinderen.
- Overblijfouders
- Het bestuur.
- M.R.
- O.V.
- Inspectie
- De aan school verbonden catecheet
- Ouders
- Denk aan ouders die hun kind komen ophalen. Misschien kan iemand van het crisisteam deze ouders opvangen
- Oud – collega's
- Collega-scholen waar de betrokkene een relatie mee heeft
- (personen en instanties die mogelijk contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD en dergelijke).
- De directeur verifieert afspraken die de betrokken collega nog heeft gemaakt (m.b.t. school)
- Vlag wordt halfstok gehangen

De directie kan met het crisisteam afspreken dat zij bepaalde personen/instanties informeert. Bijzondere aandacht moet er zijn voor de nauwst betrokkenen. Zeker zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze krijgen.

A. Opvang

Collegae

Er moet een ruimte gecreëerd worden waar collegae in een gesloten/veilige sfeer met elkaar over het gebeurde kunnen praten.

Leerlingen

Als leerlingen op school blijven moeten alle leerlingen de mogelijkheid hebben over het gebeurde met elkaar in de groep te praten.

Het is daarom ook zeer belangrijk dat er wordt gekeken wie de groep gaat vervangen/opvangen. De vorige leerkracht zou een optie kunnen zijn of de duo-collega.

Bespreek of/wanneer de betrokken groep naar huis mag en op welke wijze. Hoe gaat de informatie naar de betrokken ouders.

- Informeer de ouders op een geschikt moment (schriftelijk) over:

- de gebeurtenis;
- organisatorische aanpassingen;
- de zorg voor de leerlingen op school;
- contactpersonen op school;
- regels over aanwezigheid;
- rouwbezoek en aanwezigheid bij de begrafenis;
- eventuele afscheidsdienst op school;
- nazorg voor de leerlingen;

B. Contact met de familie

Het eerste bezoek

- Directie of leerkracht (in overleg) neemt dezelfde dag contact op.
- Vraag telefonisch of bezoek gelegen komt.
- Maak voor dezelfde dag een afspraak voor een huisbezoek.
- Ga bij voorkeur samen met een collega die zeer betrokken is
- Houd er rekening mee dat het eerste bezoek meestal alleen een uitwisseling van gevoelens is.
- Vraag of je een tweede bezoek mag brengen om wat verdere afspraken te maken.
- Vraag of bezoek van meerdere collega's, ouders, leerlingen gewenst is
- Vraag na of de familie bezwaar heeft dat de school advertenties plaatst (en of bepaalde zaken niet vernoemd mogen worden). Indien gewenst kan er een bericht op de website geplaatst worden.
(dit laatste punt kan ook bij het tweede bezoek besproken worden)

Een tweede bezoek

- De school onderhoudt contact met de familie, maar afspraken worden gemaakt met een vaste contactpersoon. Deze contact persoon kan gekozen zijn door de familie of door de school. Een ieder is op de hoogte wie de contactpersoon is. (dus ook oudervereniging e.d.)
- De familie wordt aangeboden dat de school en/of kinderen (desgewenst) een deel van de uitvaartdienst verzorgt.
Gedacht kan worden aan:
 - dragen van de kist
 - verzorgen van muziek/zang
 - voorlezen van teksten
 - houden van een toespraak
 - dragen van bloemen en/of kransen
 - het begeleiden naar kerkhof en/of crematorium
 - het maken van tekstboekjes
 - het maken van tekst voor een bidprentje

C. De rouwadvertentie

0 **3** advertenties: 1^e Personeel, 2^e Ouders (M.R. en O.V) en leerlingen, 3^e bestuur.
⇒ Iemand van het crisisteam maakt de advertentie namens het personeel en neemt contact op met de personen die de andere advertenties verzorgen. Bespreek wat er in de advertentie moet, bespreek het budget en spreek af waar de rekening naar toe moet.

0 Eventueel kortsluiten met de familie wat wel of niet vermeld mag worden

0 De advertenties in de volgende kranten:
- 'Brabants Dagblad' editie 'Langstraat'
- editie/krant woonplaats

0 Zorg dat de advertenties bij elkaar in dezelfde editie (dag) komen. De dag indien mogelijk dezelfde dag als de eventuele advertentie van de familie.

0 Controleer de juiste spelling van de (voor-)namen.

Voorbeeldteksten:

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/tekstenrouwkaarten.html#tekstkaart>

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/rouwkaartgedichten.html>

<http://www.rouwgedichten.nl/index.php?do=rouwgedichten>

<http://users.pandora.be/pastonet/liturgia/vieringen/rouw/azkindframe.htm>

<http://www.gedachten-gedichten.nl/overlijden-herdenking.htm>

D. School: tussen overlijden en begrafenis of crematie

- Er moet duidelijkheid zijn welke kinderen/leerkrachten welke tijden op school dienen te zijn.
- Is de gehele school vrij tijdens de begrafenis/crematie of moet er vervanging geregeld worden. Mogen leerlingen uit de eigen klas of de overige klassen, als de school niet gesloten wordt, naar de begrafenis/crematie?
Denk aan brief aan de ouders van betrokken leerlingen over de gang van zaken.
- Kijk voor het omgaan met de leerlingen voor de verschillende adviezen in het vorige deel: 'Het overlijden van een leerling'. In dit deel worden verschillende ideeën en adviezen besproken.
- Op school wordt een condoleanceruimte/herdenkingshoek ingericht op een rustige plek met bv. Een condoleanceboek, waxinelichtjes, foto in lijstje, een 'in memoriam' lijstje en herinneringen, brieven, tekeningen van kinderen (collega's). De plaats van de condoleancehoek wordt duidelijk bekend gemaakt, ook aan de familie en dicht betrokkenen.
- Wordt er een herdenkingsdienst op school georganiseerd? Zo ja, zal hier een werkgroepje, samen met de contactpersoon, voor moeten worden gecreëerd en stappen ondernomen moeten worden.
- Wordt er medewerking aan de uitvaart verleend dan moeten hiervoor, samen met de contactpersoon, ook stappen ondernomen worden.
Hebben de kinderen van de betrokken groep ook een rol?
- Denk aan het bloemstuk (tekst/budget) tijdens de begrafenis/crematie of indien door de familie gewenst, een andere gave. Wanneer wordt het bloemstuk bezorgd, tijdens de begrafenis/crematie of al eerder.
- Afspreken hoe een ieder naar de begrafenis gaat. Je kunt gezamenlijk vertrekken vanaf de school er kan dan ook na afloop op school gezamenlijk thee/koffie gedronken en nagepraat worden.

Vakantietijd: wat doen we in vakantietijd?

Als het bericht in de vakantie binnen komt, heeft het crisisteam zo snel mogelijk overleg om de situatie aan te passen aan die situatie.

E. Na de begrafenis of crematie

- Direct na de begrafenis moet er opvang zijn voor collega's die dat willen.
- De directie bezoekt eventueel met collega's de dag na de begrafenis/crematie de familie
- De directie regelt formele zaken in overleg met en ten behoeve van de familie
- De formele zaken worden in orde gebracht, maar ook de teruggaaf van persoonlijke bezittingen. (liefst met medewerking van de contactpersoon)
- De directie regelt het afwerken van alle zaken die met de groep en het vak te maken hebben. De taken worden herverdeeld.
- De directie is attent op een gepaste nazorg (kerst, personeelsbijeenkomsten, individuele gesprekken met collega's enz.)
- Een vaste 'herdenking' maken
- Bekijk komende schoolactiviteiten

III Het overlijden van een ouder, broer of zus van een leerling

Hoe ga je ermee om? Wat kan je doen in de klas?

De meeste scholen krijgen regelmatig te maken met verdriet en rouw bij leerlingen. Opa's of oma's sterven, een kind verliest een van de ouders en sommige scholen krijgen te maken met het overlijden van een van de leerlingen. Veel mensen vinden het moeilijk om om te gaan met het verdriet van anderen. Ze voelen zich onzeker en machteloos en weten niet wat ze kunnen doen of moeten laten. Leerkrachten zijn ook maar gewone mensen. Mensen die op een bepaalde manier geleerd hebben om te gaan met verdriet en rouw. En waarvan je niet kunt verwachten dat de dingen die ze als mens niet kunnen, wel moeten kunnen als leerkracht.

Leerkrachten kunnen veel betekenen voor het kind

Toch kunnen de meeste leerkrachten meer betekenen dan ze zelf denken. Wanneer ze plotseling geconfronteerd worden met een klas met groot verdriet dreigen ze te vergeten wat ze in normale omstandigheden heel goed kunnen. En juist een leerkracht kan in moeilijke dagen voor de kinderen heel belangrijk zijn. Bij een rouwproces zul je het moeten doen met de dingen die je in je rugzak hebt: basisvaardigheden zoals aandacht geven, luisteren en omgaan met gevoelens. Die rugzak is vaak voller dan je in eerste instantie denkt. Kinderen hebben vooral veel aan de kleine dingen die je doet. Een aai over de bol, even vragen hoe het gaat, een briefje met persoonlijke woorden voor het kind zelf.

Een persoonlijke sfeer scheppen in de klas of op school, gaat vaak vanzelf. Maar met het verwerken van een sterfgeval gaat vaak een hele organisatie gepaard. Daarom willen wij met dit onderdeel een handreiking geven aan leerkrachten die te maken krijgen met een sterfgeval binnen de school, door middel van een protocol voor de school en een lijst met bruikbare boeken voor in de klas als hulp bij het verwerken van een sterfgeval.

A. Het bericht komt binnen

Bericht van een ongeluk of overlijden van een ouder, broer of zus van een leerling

Zorg ervoor dat de school bereikbaar is. Het kan gebeuren dat in een vakantie iemand overlijdt die directe banden heeft met de school! De naam en telefoonnummer van de contactpersoon kan op de schoolkalender of in de schoolgids opgenomen worden.

Het bericht komt binnen:

A: via de **administratie/conciërge**:

- deelneming betuigen
- zeggen dat iemand van de school direct terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

B: via **leerkracht**

- deelneming betuigen
- zeggen dat directie terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

C: een ongeval dichtbij, om of op school:

- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand
- directie waarschuwt arts-politie via alarmnummer 112
- directie licht de familie persoonlijk in
- directie licht leerkrachten in + broertjes/zusjes
- leerkrachten lichten leerlingen in

D: In andere gevallen:

- directie op de hoogte stellen

Directie gaat na of het bericht van de familie komt. Zo niet dan licht de directeur de familie in.

KBS De Bussel
Wilhelminastraat 19-c
5251 ER Vlijmen
T: 073 511 3042
W: www.debussel.nl
E: info@debussel.nl

!! Directie:

Neemt contact op met de familie en

- probeert de reden van overlijden te achterhalen: waar – wanneer - hoe
- kijkt welke informatie van de familie bekend gemaakt mag worden
- kijkt of er al directie wensen/vragen bij de familie liggen
- spreekt af wie de directe contactpersoon naar de familie zal zijn en vraagt of bezoek mogelijk is (eventueel vragen welke tijd meest geschikt is)
- probeert voor dezelfde dag een afspraak te maken

B. Het verstrekken van de informatie

De directie informeert:

- De collega's over het ongeluk/overlijden. Zo snel mogelijk na ontvangst van het bericht. Liefst het gehele team tegelijk voordat de kinderen komen. Lukt het niet het gehele team tegelijk, dan per halletje de collega's bij elkaar zodat extra steun geboden kan worden. (Denk ook aan collega's die naar de gym zijn of een uitstapje hebben)
- De broertjes en zusjes, neven en nichten die op school zitten
 - Hoe worden zij op de hoogte worden gebracht en door wie? (school of ouders)
 - Blijven de broertjes en zusjes op school of willen ze naar huis?
 - Gaan deze kinderen na schooltijd naar huis of naar familie?
 - Zo ja, naar wie? Welk adres en welk telefoonnummer?
 - Wijs deze erop, dat ze ook terecht kunnen bij andere collega's in wie zij misschien meer vertrouwen hebben
- De klas van de leerling. Dit kan ook door de aanwezige leerkracht worden gedaan. Denk aan zieke kinderen.
- Afwezige leerkrachten
- Conciërge/administratieve krachten en andere direct aan school verbonden mensen
- De overige klassen. Denk aan zieke kinderen.
- Overblijfouders
- Klassenouders
- Het bestuur.
- M.R.
- O.V.
- De aan school verbonden catecheet
- Ouders (een kort schriftelijk bericht)
- Denk aan ouders die hun kind komen ophalen. Misschien kan iemand van het crisisteam deze ouders opvangen
- (personen en instanties die mogelijk contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD en dergelijke).

De directie kan met het crisisteam afspreken dat zij bepaalde personen/instanties informeert. Bijzondere aandacht moet er zijn voor de nauwst betrokkenen. Zeker zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze krijgen.

EXTRA informatie over HOE de klasgenootjes te informeren:

Komt het bericht in de vakantie tijd binnen dan óf telefonisch óf schriftelijk de klasgenoten informeren. Komt het bericht pas aan het einde van de dag binnen dan is het beter het bericht te bewaren voor de volgende dag(?) omdat het belangrijk is de kinderen geruime tijd bij elkaar te houden onder leiding van de groepsleerkracht. Klassenouders informeren.

Aandachtspunten vooraf

De groepsleerkrachten bereiden zich samen voor op het gesprek met hun groep.

- Creëer een sfeer waarin het mogelijk is om te zeggen dat je er moeite mee hebt. of misschien wel: dat je het niet kunt. Bekijk in hoeverre je elkaar kunt ondersteunen met tips.
- Zoek naar een oplossing als de leerkracht aangeeft het niet aan te kunnen om met dit bericht de klas in te gaan
- Vraag zonodig, een vertrouwde collega om je te steunen of met je de klas in te gaan.
- Bekijk of geplande activiteiten door kunnen gaan
- Probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden
- Zorg -indien mogelijk- dat een van de leerkrachten ambulant is en kan bijspringen. Het kan zijn dat er leerlingen zijn die extra opvang behoeven
- Wees erop voorbereid dat deze jobstijding andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten.
- Zorg dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren.
 - Tekeningen-kleurpotloden-taalblaadjes enz.
- Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe, welke reacties kun je verwachten.
- Schakel de schoolcontactpersoon in.

De mededeling

- Begin met een inleidende zin.
- Vertel het hoe, waar en wanneer van de gebeurtenis.
- Breng het bericht over zonder eromheen te draaien.
- Geef in eerste instantie de hoogst noodzakelijke informatie.
- Neem voldoende tijd voor emoties.
- Houd de klas bij elkaar, niemand mag zomaar weglopen.
- Onderdruk als leerkracht je eigen gevoelens niet. Andere verdrietgevoelens kunnen weer aangewakkerd worden. Zijn er kinderen absent, dan moeten zij alsnog zo spoedig mogelijk geïnformeerd worden.

Vervolgens

- Praat met de kinderen over het gebeurde.
- Praat met de kinderen over het slachtoffer, overledene.
- Er is ruimte voor verdriet, niets is gek.
- In ons dagelijks gebed mag/moet het gebeurde zeker z'n plaats hebben.

In geval van een ongeluk:

- Praat erover:
 - Wat doe je dan?
 - Waarom?
- Had iemand nog ruzie met het slachtoffer, wel een werkvorm bedenken.
- Vergeven (goed maken) is dus heel belangrijk.

Algemeen

- Kijk kritisch naar de activiteiten die de school/groep de komende dagen organiseert, zoals feesten, sportdagen en dergelijke. Wellicht is afgelasting of uitstel nodig.

Directie:

Denk bij het aanpassen van rooster/activiteiten e.d. aan het melden-aanvragen bij de inspectie.

C. Bezoek aan de ouders

Het eerste bezoek

- Directie en/of leerkracht (in overleg) neemt dezelfde dag contact op.
- Vraag telefonisch of bezoek gelegen komt.
- Maak voor dezelfde dag een afspraak voor een huisbezoek, bij voorkeur de directie samen met de groepsleerkracht
- Houd er rekening mee dat het eerste bezoek meestal alleen een uitwisseling van gevoelens is.
- Vraag of je een tweede bezoek mag brengen om wat verdere afspraken te maken.

Een tweede bezoek

- Vraag wat de school kan betekenen voor de ouders.
- Overleg over alle te nemen stappen:
 - bezoekmogelijkheden van leerlingen;
 - eventuele bijdragen van leerlingen aan de begrafenis;
 - bijwonen van de begrafenis door leerlingen

D. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

- Informeer de ouders via een brief over:
 - de gebeurtenis;
 - eventuele organisatorische aanpassingen;
 - de zorg voor de leerlingen op school;
 - contactpersonen op school;
 - regels over aanwezigheid;
 - rouwbezoek en aanwezigheid bij de begrafenis;
 - nazorg voor de leerlingen;
 - (eventueel) rouwprocessen bij kinderen en problemen die zich daarbij kunnen voordoen. (info jeugdzorg)

E. De rouwadvertentie

0 Eén advertentie namens de volgende geledingen: personeel, MR, O.V., bestuur, leerlingen.

Iemand van het crisisteam verzorgt de advertentie.

0 Eventueel kortsluiten met de familie wat wel of niet vermeld mag worden

0 Krant: 'Brabants Dagblad' editie 'Langstraat'. Dezelfde dag als de eventuele advertentie van de familie.

0 Controleer de juiste spelling van de (voor-)namen.

Stuur een *condoleancekaart* namens het team naar de betrokken familie!!!

Voorbeeldteksten:

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/tekstenrouwkaarten.html#tekstkaart>

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/rouwkaartgedichten.html>

<http://www.rouwgedichten.nl/index.php?do=rouwgedichten>

<http://users.pandora.be/pastonet/liturgia/vieringen/rouw/azkindframe.htm>

<http://www.gedachten-gedichten.nl/overlijden-herdenking.htm>

F. Aandacht in de klas vóór de begrafenis/crematie

- Houd de reacties van kinderen goed in de gaten. Verdriet en vrolijk spel wisselen zich vaak af
- Geef ruimte voor vragen.
- Maak eventueel een gezamenlijke condoléancebrief aan de ouders.
- Geef leerlingen de kans om zich creatief te uiten: tekenen. Jonge kinderen spelen in de poppenhoek.
- Gebruik eventueel prentenboeken. Je kunt kinderen ook wijzen op bepaalde boeken. Informeer eerst jezelf goed!!
- Als leerlingen mee gaan naar de begrafenis/crematie dan is het fijn als er ook ouders van de kinderen mee gaan. Overleg goed met die ouders
- Bereid de leerlingen die mee naar de begrafenis/crematie gaan voor op het afscheid en leg ze uit wat ze hierbij kunnen verwachten.
- Houd rekening met cultuurverschillen: een Molukse begrafenis is compleet anders dan een rooms-katholieke,
- Leerkracht bereidt de groep voor op terugkomst van de leerling!!! (Meeleven maar niet overweldigen)

Regel de begeleiding van de kinderen tijdens de begrafenis (liefst eigen ouders). Neem, na overleg met de ouders, contact op met de predikant die de rouwdienst hoopt te leiden. Organiseer eventueel een korte informatiebijeenkomst ('s avonds, tijdens/na schooltijd) voor ouders van de kinderen uit de groep. Benadruk ook dat het van groot belang is dat ouders contact opnemen met school als ze thuis tegen dingen aanlopen.

Denk aan een bloemstuk (tekst en budget) of andere gave als de familie dat wenst, voor tijdens de begrafenis/crematie.

Bij het overlijden van een ouder, is leerkracht indien mogelijk ook aanwezig bij de begrafenis/crematie.

De directie probeert ook naar de begrafenis/crematie te gaan.

G. Aandacht in de klas ná de begrafenis

- Neem de dag erna in de klas ruim de tijd om over de begrafenis te spreken.
- Probeer zo mogelijk de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen.
- Heb veel aandacht voor gedrag / verdriet van de leerlingen en de betrokken ouders.

Het is belangrijk dat een kind weet dat het zich mag uiten. Het kind weet dan: ik sta er niet alleen voor!

Soms zie je de rouwreactie van kinderen pas weken of maanden later. Deze reactie kan explosief zijn. Let op de signalen:

- duimzuigen
 - afhankelijk gedrag
 - kinderlijk gedrag
 - ouderlijk gedrag
 - lichamelijke klachten
 - slapeloosheid
 - ander spelgedrag
 - angst om alleen te zijn
 - slecht eten
 - angstdromen
 - niet meer kunnen huilen
 - anders huilen
 - prikkelbaarheid
 - buikpijn
 - stemverandering
 - zich terugtrekken
-
- Let speciaal op risicoleerlingen, zoals kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
 - Ook is het belangrijk om extra aandacht aan vluchtelingenkinderen te geven. Zij hebben vaak al veel verloren (traumatische ervaringen).
 - Jongens gaan vaak schijnbaar laconiek met het verlies om. Vaak vertonen zij dan stoer gedrag: 'niks aan de hand'.
 - Sta af en toe stil bij herinneringen, besteed aandacht aan de verjaardag en sterfdag van de overledene.
 - Heb regelmatig een persoonlijk gesprek met de leerling
 - Houd ook de betrokken ouders op de hoogte van het gedrag van de leerlingen. Heb regelmatig contact!!
-
- Zorg voor een bericht in de schoolkrant.

Enkele dagen na de begrafenis/crematie kan de directeur/groepsleerkracht nog even naar de familie gaan.

ZIE OOK HOOFDSTUK 'K' (EXTRA INFORMATIE) IN HET HOOFDSTUK 'OVERLIJDEN VAN EEN LEERLING' !!!!!

IV Overlijden van partner of kind van een collega.

A. Het bericht komt binnen

Bericht van een ongeluk of overlijden van een partner of kind van collega

Zorg ervoor dat de school bereikbaar is. Het kan gebeuren dat in een vakantie iemand overlijdt die directe banden heeft met de school! De naam en telefoonnummer van de contactpersoon kan op de schoolkalender of in de schoolgids opgenomen worden.

Het bericht komt binnen:

A: via de **administratie/conciërge**:

- deelneming betuigen
- zeggen dat iemand van de school direct terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

B: via **leerkracht**

- deelneming betuigen
- zeggen dat directie terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

C: een ongeval dichtbij, om of op school:

- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand
- directie waarschuwt arts-politie via alarmnummer 112
- directie licht de familie persoonlijk in
- directie licht leerkrachten in
- leerkrachten lichten leerlingen in

D: In andere gevallen:

- directie op de hoogte stellen

Directie gaat na of het bericht van de familie komt. Zo niet dan licht de directeur de familie in.

!! Directie:

Neemt contact op met de familie en

- probeert de reden van overlijden te achterhalen: waar – wanneer - hoe
- kijkt welke informatie van de familie bekend gemaakt mag worden
- kijkt of er al directie wensen/vragen bij de familie liggen
- Is de directe contactpersoon naar de familie en vraagt of bezoek mogelijk is (eventueel

KBS De Bussel
Wilhelminastraat 19-c
5251 ER Vlijmen
T: 073 511 3042
W: www.debussel.nl
E: info@debussel.nl

vragen welke tijd meest geschikt is)
- probeert voor dezelfde dag een afspraak te maken

B. Het verstrekken van de informatie

De directie informeert:

- De collega's over het ongeluk/overlijden. Zo snel mogelijk na ontvangst van het bericht. Liefst het gehele team tegelijk voordat de kinderen komen. Lukt het niet het gehele team tegelijk, dan per halletje de collega's bij elkaar zodat extra steun geboden kan worden. (Denk ook aan collega's die naar de gym zijn of een uitstapje hebben)
- De klas van de leerkracht. Dit kan ook door de vervangende leerkracht worden gedaan. Denk aan zieke kinderen.
- Afwezige leerkrachten
- Conciërge/administratieve krachten en andere direct aan school verbonden mensen
- De overige klassen.
- Overblijfouders
- Klassenouders
- M.R.
- O.V.
- Ouders van de betrokken groep (een kort schriftelijk bericht)

De directie kan met het crisisteam afspreken dat zij bepaalde personen/instanties informeert. Bijzondere aandacht moet er zijn voor de nauwst betrokkenen. Zeker zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze krijgen.

C. De rouwadvertentie

0 Twee advertenties: 1e namens personeel, 2e namens MR, O.V., bestuur(?) en leerlingen. Iemand van het crisisteam verzorgt de advertentie en neemt contact op met de verzorger van de andere advertentie

0 Eventueel kortsluiten met de familie wat wel of niet vermeld mag worden

0 Kranten: 'Brabants Dagblad' editie 'Langstraat' én de editie van de woonplaats betrokkene!! Dezelfde dag als eventuele advertenties van familie. Beide schooladvertenties in dezelfde edities en dezelfde datum!

0 Controleer de juiste spelling van de (voor-)namen.

Stuur een *condoleancekaart* namens het team naar de betrokken familie!!!!

Voorbeeldteksten:

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/tekstenrouwkaarten.html#tekstkaart>

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/rouwkaartgedichten.html>

<http://www.rouwgedichten.nl/index.php?do=rouwgedichten>

<http://users.pandora.be/pastonet/liturgia/vieringen/rouw/azkindframe.htm>

<http://www.gedachten-gedichten.nl/overlijden-herdenking.htm>

D. Bezoek aan de collega

Het eerste bezoek

- Directie neemt dezelfde dag contact op.
- Vraag telefonisch of bezoek gelegen komt.
- Maak voor dezelfde dag een afspraak voor een huisbezoek, bij voorkeur de directie samen met een betrokken leerkracht
- Houd er rekening mee dat het bezoek meestal alleen een uitwisseling van gevoelens is.

Vraag of bezoek van andere collega's gewenst is en of de school verder nog iets kan betekenen.

E. Tussen overlijden en begrafenis/crematie

- Vervanger bereidt de groep voor op de terugkomst van hun leerkracht
- Klas kan een condoleance kaart verzorgen die gestuurd wordt naar de leerkracht
- Denk aan het bloemstuk (wanneer bezorgen, budget, tekst lint, aantal)
- Personeelsleden die zich betrokken voelen krijgen de gelegenheid om naar de begrafenis/crematie te gaan

F. Na de begrafenis/crematie

- Team houdt het welzijn van de collega in de gaten en is extra alert tijdens bepaalde gebeurtenissen (teamfeesten, andere feesten, herinneringsdagen enz.)

V Overlijden van een gepensioneerde collega of diens partner, of oud-collega

Er wordt bij het binnenkomen van het bericht bekeken of het volgende plan wordt uitgevoerd. Dit is afhankelijk van de betrokken persoon. Het crisisteam heeft zo snel mogelijk na het binnenkomen van het bericht overleg hier omtrent.

Er wordt wel genoteerd wat er bij welke persoon is/wordt gedaan.

A. Het bericht komt binnen

Bericht van een overlijden van een gepensioneerde collega of diens partner

Zorg ervoor dat de school bereikbaar is. Het kan gebeuren dat in een vakantie iemand overlijdt die directe banden heeft met de school! De naam en telefoonnummer van de contactpersoon kan op de schoolkalender of in de schoolgids opgenomen worden.

Het bericht komt binnen:

A: via de **administratie/conciërge**:

- deelneming betuigen
- zeggen dat iemand van de school direct terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

B: via **leerkracht**

- deelneming betuigen
- zeggen dat directie terug zal bellen, vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip. Dus niet gelijk doorverbinden met een directielid, tenzij de beller daar zelf om vraagt. Het directielid kan zich zo even voorbereiden.
- directie zo snel mogelijk inlichten en verder niemand

C: In andere gevallen:

- directie op de hoogte stellen
- Directie gaat na of het bericht van de familie komt.

!! Directie:

Neemt contact op met de familie en

- probeert de reden van overlijden te achterhalen: waar – wanneer - hoe
- kijkt welke informatie van de familie bekend gemaakt mag worden
- vraagt of er bezwaar is tegen bezoek van ex-collega's

B. Het verstrekken van de informatie

De directie informeert:

- De collega's over het ongeluk/overlijden. Zo snel mogelijk na ontvangst van het bericht. Liefst het gehele team tegelijk voordat de kinderen komen. Lukt het niet het gehele team tegelijk, dan per halletje de collega's bij elkaar zodat extra steun geboden kan worden. (Denk ook aan collega's die naar de gym zijn of een uitstapje hebben)
- Afwezige leerkrachten
- Het bestuur.

- M.R.
- O.V.
- Schoolkrant / website

C. De rouwadvertentie

0 Eén advertentie namens personeel, MR, O.V., bestuur(?) en leerlingen. Een lid van het crisisteam verzorgt de advertentie.

0 Eventueel kortsluiten met de familie wat wel of niet vermeld mag worden

0 Kranten: 'Brabants Dagblad' editie 'Langstraat' én de plaatselijke krant/editie. Liefst beiden dezelfde dag en indien mogelijk dezelfde dag als de eventuele advertentie van familie.

0 Controleer de juiste spelling van de (voor-)namen.

Stuur een *condoleancekaart* namens het team naar de betrokken familie!!

Voorbeeldteksten:

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/tekstenrouwkaarten.html#tekstkaart>

<http://www.uitvaartinfotheek.nl/overlijden/rouwkaartgedichten.html>

<http://www.rouwgedichten.nl/index.php?do=rouwgedichten>

<http://users.pandora.be/pastonet/liturgia/vieringen/rouw/azkindframe.htm>

<http://www.gedachten-gedichten.nl/overlijden-herdenking.htm>

D. De begrafenis of crematie

De directie zorgt ervoor dat indien nodig een afvaardiging van het team naar de begrafenis/crematie kan.